

A hős és az ő fejedelemsége

Bakró-Nagy Marianne

Szegedi Tudományegyetem
HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont

Based on the heroic epics of Ob-Ugric hero-princes, the paper analyzes the designation of some of their central concepts in the translations of the texts and the dictionaries of these languages. After investigating prince, principality, town, and castle, the conclusion is that Hungarian and German translations, in several cases—not independently of the influence of Russian as a metalanguage—obscure the world that these texts represent but paradoxically also help their understanding.

keywords: Ob-Ugric heroic epics, prince, principality, translation

kulcsszavak: obi-ugor hőseposz, fejedelem, fejedelemség, fordítás

0. Bevezetés

A dolgozat¹ célja a 19. század második és a 20. század első felében gyűjtött obi-ugor hősénekek néhány központi fogalmának és megnevezéseiknek az áttekintése a

¹ A dolgozat alapjául szolgáló kutatás korábban a Bálint Csanád vezette 113199 számú OTKA pályázat keretében zajlott. Az osztják és vogul hősköltészet és a tükrözött kultúra közötti eltérések részletesebb bemutatása meghaladná e dolgozat kereteit, ezért hacsak nem releváns, összefoglalóan beszélek róluk. A nyelvi adatoknak általában csak az északi nyelvjárási alakjai szerepelnek; nyelvjárási vagy nyelvjárás-csoporti különbségek bemutatására területi okokból ugyancsak nincs mód, s csak kivételes esetekben említődnek. Az obi-ugor nyelvi adatok akkor vannak feltüntetve, ha azok az elemzés tekintetében fontosak, de ha csak a tartalmi vagy fordítási részeket lényegesek, akkor csak ez utóbbiak vannak megadva. – A felhasznált magyar nyelvű források, fordítások általában az obi-ugorok külső elnevezéseit alkalmazzák, ezért ezúttal én sem teszek másként.

szövegek fordításaival való összevetésben. Elsődleges kérdésfeltevése az, hogy vajon a több ezer soros epikus hősének főszereplőinek és környezetüknek megnevezéseivel jelölt fogalmak mennyiben azonosak a fordítások által tükrözött fogalmakkal, azaz a fordítások által megjelenített világ miként tükrözi az eredeti szövegek világát. A dolgozat azt állítja, hogy a fordítások néhány esetben az európai kultúrához közelebb álló képet közvetítenek az eredetihez képest, ami túlnyomórészt a fordításokat megelőző anyaggyűjtés és szövegértelmezés módszertanából következik, kisebb részben pedig fordítás-technikai okokból. A megfogalmazott megfigyelések nemcsak a szűkebb téma szempontjából relevánsak, hanem azok lehetnek régi szövegek adataival dolgozó vizsgálatok esetében általában is.

Az elemzések alapját azok a hősének képezik, amelyekben a főszereplő hős egyszerre mind fejedelem is, tehát nem tekintem át azokat a szövegeket, amelyekben a hős mitológiai alak vagy rang nélküli hősi szereplő. A nyelvi anyag az obi-ugor hőséneknek elsősorban magyar és német nyelvű fordításai, azaz a népköltési gyűjtemények vonatkozó darabjai. A dolgozat először röviden a leírás alapját képező epikus műfajról, illetve szövegtípusról szól (1), majd a vizsgálat szempontjából sarkalatos kérdéssről, a szövegek fordításainak nyelvi aspektusairól (2). A hősének főszereplőjének bemutatása megnevezései szerint történik (3), majd a fejedelemség tárgyalására kerül sor (4) A dolgozatot összegzés zárja (5). E leírás nem törekedhet a felvetett kérdések kimerítő tárgyalására vagy részletekbe menő adatelemzésre, célja inkább a problémafelvetés és egyes kérdések illusztratív bemutatása.

1. A hősének

A *hősének*, *hősi ének* az írásbeliséggel nem rendelkező kultúrák szájhagyományon alapuló, prózai vagy verses, olykor énekkel, hangszerrel kísért költészetének epikus műfaja, az európai kultúrában az eposz. Benne kitalált vagy legalább részben egykor létezett hősök cselekedeteit, életét beszélik el, reprezentálva egy etnikai csoport, nép kultúráját, hagyományait, morális jellemzőit, amelyeknek a hősök nemcsak reprezentánsai, hanem építői is. A hősének a kulturális emlékezet hordozója, s képviseli a csoport összetartozását.

A népi epikai hagyományban a közösség múltjának elbeszélésével a hősepika, hősköltészet a legfőbb foglalat azoknak az eseményeknek, amelyeknek központi szereplője a hős, de történeti énekek, illetve mesék vagy mondák is őrizhetik emlékét (Meletyinszkij 1963, Miller 2000). A hősének a hős életútjának, (hős)tetteinek bemutatásakor sokszor realizstikusan ábrázolják az elmondott eseményeket, s a hős még annak ellenére is nagyszabású szereplő marad, ha cselekedeti olykor vitathatók vagy sikertelenek. Az énekek jellemző, meghatározott, ismétlődő toposzok szerint végigkísérik a hős gyermek- vagy ifjúkorát, harcait, viszálykodásait vagy ezeket

követő nyugodalmasabb életszakaszát. E tartalmi jellemzők és a narratív modellek általánosak, e séma szerint épülnek fel Európától Ázsiáig, és sok esetben éppen ezért vitatható, hogy lehetséges-e történeti eseményekként vagy szereplőkként azonosítani a bennük foglaltakat. Nem szólva arról, hogy az elbeszéltekre, mint ahogyan a népi epikus szövegekre általában, rárétegződnek a közösség képzeletvilágának elemei is, s ha létezik is történeti magva az elbeszélteknek, az olykor teljesen elfedődik, és nehéz igazolni, hogy a valamikori valóságról szólnak-e vagy sem. A generációról generációra történő áthagyományozódás, illetve az előadás során létrejövő (akár egyéni) szövegvariánsok nyomán módosulnak maguk a szövegek is, szöveg- és területi variánsok alakulnak ki, az archaizálódó szövegrészek pedig sokszor nem csupán az elbeszélők számára válnak megfejthetlenné, hanem a nagyobb közösség számára is. Az elmondottak jellemzik a földrajzi területekként nagyon is azonos mintára épülő, azonos tulajdonságokat mutató osztják és vogul hősénekeket, illetve szereplőiket is.

Az obi-ugorok epikus szövegeit túlnyomórészt a 19. században és a 20. század elején főként magyar és finn kutatók jegyezték le terepmunkáik során; kiadásaik története ismeretes, a tudomány számára pedig elsősorban magyar és német nyelvű fordításokban váltak ismertté, az epikus szövegféléken belül *hőseposz*, *hősénekek*, *vitézi ének* meghatározással. Közülük is a legjellemzőbbek az imént említett általános mintát követő, a főhőst felnövekedésétől harcba indulásáig, illetve hazatéréséig vagy haláláig vezető fejedelmi életutakat és cselekedeteket elbeszélő hősénekek, melyekben az elbeszélés általában háborúskodások, hadakozások sorozata, s amelyekben a hősök fejedelmekként társaikkal, vagy egymagukban, olykor mitológiai lények vagy erők segítségével vagy azok ellenében mindvégig harcosokként jelennek meg. A hősök haláluk után a tőlük uralt földrajzi terület védő, oltalmazó, tisztelettel körülvett szellemeivé, bálványszellemekké változhatnak át; e hitvilágbéli hagyomány a 13–14. századig vezethető vissza, de megjegyzendő, hogy e bálványszellemmé vált hősök nem azonosak azokkal a hősökkel, akik eleve pozitív vagy negatív mitológiai lényekként jelentkeznek az obi-ugor hitvilágban, pl. teremtésénekek vagy mesék szövegeiben.

Az obi-ugor epikus szövegek között a *hősénekek*, *vitézi ének*; *Heldenlied* kategóriájába soroltak beszélik el a fejedelmek tetteit, ami összefoglaló megnevezése minden olyan szövegnek, amelyben hősök a főszereplők, azaz nemcsak fejedelmek; fejedelmekre utaló (al)kategória nincs, nyilvánvalóan azért, mert a szövegekben megjelenő fejedelmek általában hősöknek vannak tekintve. Azonban a *hősénekek*, *Heldenlied* sem ekvivalense a hősökkről szóló szövegek megnevezésének. Az osztjákban *tērṃṃ-ēriγ* (DEWOS 1475–1476) 'harc, háborús ének' az elnevezése, a vogulban pedig a *χōnt-ēriγ* 'hadi, háborús ének' (*χōnt* 'sereg, háború' – MK 104). Az eposzoktól elbeszélte idő a 'hőskor; Heldenzeit', de a vogulban ez is *χōntlānā jis* 'hadakozás/háború ideje'. A *tērṃṃ-ēriγ*-ben a *tērṃṃ* előtagnak nemcsak 'harc,

háború' a jelentése, hanem 'fegyver', a keleti nyelvjárásokban 'romlás, végzet' is, s ezért nevezi Munkácsi 'fegyverek éneké'-nek, 'hadi vész éneké'-nek őket. Ezt a típust Munkácsi a vogul (valójában obi-ugor) népköltés műfaji besorolásakor *hősi énekként* nevezi meg, olyanként, amelyik bálványistenséggé lett egykori vitéz uralkodók tetteit beszélik el. Ezeket a vitéz uralkodókat nem tekinti történeti személyeknek, hanem típusoknak, fejedelmi házak képviselőinek, s ezzel magyarázza, hogy – legalább is az ő tapasztalatai szerint – nem személynevekkel vannak megnevezve, hanem annak a vidéknek a nevével, amelyen uralkodtak (pl. *Szoszvafoi-öreg* stb.). Hasonlóképp harcaikat is általános leírásoknak tartja, azaz nem egy-egy valós esemény elbeszélésének. Ezzel szemben a *vitézi énekek*, az *ōlap-ēriy*, *pōχatur-ēriy* (*ōlap*, *pōχatur* 'hős', l. 3. alább) típusúak átmenetet képeznek a mese és a hősenek között, azaz olyan harcosok a szereplői, akik rablóhadjáratokat vezetnek, de nem fejedelmek, s így nem is válhattak bálványistenségekké, bár történeti magja lehet az elbeszélteknek (VNGy 1: XXXVII-XXXIX).

Míg tehát a fejedelmekről szóló szövegek a *hadi énekek*, addig az egyéb harcosokról szóló szövegek a *hősenek*, csakhogy mindkét típus általában *hősenekként*, *Heldenliedként* jelentkezik a gyűjteményekben, a leírásokban és a szakirodalomban is, ami összemosza a különbségeket. A szótári adatokban jelentésként, a szövegközlésekhez fűzött magyarázatokban értelmezésként rendre megjelenik a *bylina* megnevezés is, amit érdemes Patkanov (1902: 126, 156) adataival illusztrálni: *tārnaŋ-āra* 'harcis ének, hősenek, Krieglid, Heldengesang' és *ruŋ-tārnaŋ-āra* 'orosz hősenek; russisches Heldenlied, былина', s a hőseposzokkal foglalkozó munkáiban (l. különösen 1891) így hivatkozik e szövegekre. Aligha kétséges, hogy a magyar és német megnevezéseket erősen befolyásolta az adatközlőktől vagy konzultánsoktól visszatérően megadott orosz nyelvű fordítás, értelmezés, hiszen a *bylina* ősi orosz, később orosz népi eposz régvolt hősi eseményekről vagy a nemzeti történelem figyelemre méltó epizódjairól.²

Már a korai gyűjtők megfogalmazták, a hősenek, tehát a fejedelmekről szólók is, valahai történeti eseményeket beszélnek el, mely felismerést a szövegekben föltűnő konkrét és azonosítható földrajzi helyek (folyók, települések) nevei és személynevek még csak alátámasztanak (de l. Munkácsi véleményét fentebb). Ez a felismerés nem kis mértékben az anyaggyűjtés módjának köszönhető, s végső soron arra a szemléletre vezethető vissza, mely szerint a kultúra tanulmányozása a maga eredeti környezetében alapvető feladat. A gondolat Humboldtól származik, aki a nyelvet, a kultúrát, s az utóbbin belül a folklór- és néphagyományokat a nemzet, illetve a nép identifikációs tényezőjének tekintette, s ezért nemcsak önmagában, hanem a nevelésben is kiemelt szerepet tulajdonított neki. Hiszen e hagyományok a

² Большая российская энциклопедия. 2006. 454–455.

<https://old.bigenc.ru/literature/text/1892444> (2024. október 8.)

nemzet és a nép történeti folyamataiban formálódnak ki, azokat tükrözik. Ez a gondolat alapozta meg végső soron az összehasonlító antropológia alapelveit a 18. század végén, s természetesen vonta maga után a nyelvi és antropológiai gyűjtések megindulását nem sokkal később. Ez a göttingeni gondolat vezette az első finn, a finnugor népek között terepmunkát végző kutatókat Oroszországba és azt a Franz Boast is Németországból az amerikai őslakosok közé, aki az Egyesült Államokban a modern kulturális antropológia megteremtője lett, s akinek megfigyelései és leírásai a modern leíró nyelvészet tekintetében sem elhanyagolhatók akár Sapir vagy Kroeber munkásságára gondolva. A humboldti eszme tehát a finnugrisztika alapvetésében, s különösen a terepmunka-hagyományok kialakulásában is szerepet játszott. Ezt a sort folytatták később mindazok a magyar, finn vagy német kutatók is, akik a finnugor népek között tudományosan megalapozott empirikus módszerekkel kezdtek dolgozni. Elmondható tehát, hogy e népeket a maguk eredeti környezetében tanulmányozó korai terepmunkásokat nem csupán az vezette a már akkor is a veszélyeztetettség jeleit mutató osztjások és vogulok közé, hogy olyan ismeretanyaghoz és adathalmazhoz juthassanak, amely másként aligha lett volna elérhető, hanem az a gondolat is, mely szerint valamely nép kultúrája és nyelve, s mindezek története egymással szorosan összefüggő létezők.

A fejedelemségek történeti háttérének rekonstrukciója érthetően már korán vonzó volt a kutatók számára, hiszen az Észak-Eurázsiai – például mongol, török vagy jakut – szövegek és történeti források egybevetésével lehetségesnek mutatkozott az egykori társadalmak történetének valamilyen mértékű rekonstrukciója (Nyeszterova 1985, 1995, Trepavlov 1990). Az obi-ugorokat illetően elsősorban Patkanov (1891, 1915, 1995) kísérte meg ezt az összehasonlítást, aki saját helyszíni gyűjtéseivel, helyi legendák, hagyományok feldolgozásával tovább gazdagította a rendelkezésre álló anyagot. De a hősének általában is visszatérő témája különféle nyelvészeti, verstani, folklorisztikai vagy kultúrtörténeti kutatásoknak.

2. A nyelvi tényező

Néhány jeles kivételtől eltekintve, a 19. század második felében, a 20. század elején magyar és finn kutatóktól gyűjtött és lejegyzett nyelvi anyag elsődleges fordításai a gyűjtők anyanyelvére, tehát magyarra és finnre történtek, azaz finnugor nyelvekre, amelynek jelentősége a fordítások menetét és eredményét illetően aligha lényegtelen. Ugyanakkor az eredeti szövegek értelmezése, szavainak jelentése, az ekvivalensek azonosítása, közvetítőnyelvként alkalmazva, oroszul történt. A gyűjtött és feldolgozott szövegek később mindenek előtt vagy csak magyarul (egy sor esetben német fordítással is) vagy németül jelentek meg az eseteknek egy részében a gyűjtők saját munkájaként és közzétételében, a fordítások nélkül maradt szövegek

pedig már mások munkáiként. (A korai obi-ugor gyűjtések máig lezáratlan folyamatának története jól ismert.)

A korai szöveggyűjtések célját a nyelvészetben az az időszemlélet határozta meg, ami mindenek előtt a legrégebbi, lehetőleg legarchaikusabb nyelvi változatok és e változatok szöveges foglalatainak a felkutatását célozta, s amelyet szélesebb néprajzi összefüggésben (is) Nagy (2021: 18–26) tárgyal. E célkitűzés finnugor történeti és összehasonlító nyelvészeti aspektusból akkor és még sokáig nemcsak egyeduralkodó volt, hanem bizonyos szempontból érthető is, így ez vezérelte a gyűjtőket a lehető legmegbízhatóbb anyanyelvi kompetenciával rendelkező adatközlők felkutatásában, azokéiban, akik jól ismerik a szöveget, s el is tudják mondani azokat. Csupán a vogult tekintve, a közéjük 1888-ban útra kelt Munkácsi és 1901-ben oda utazó Kannisto már korábban megtanultak oroszul és vogulul. Vogul nyelvtudásuk azonban nem volt elégséges ahhoz, hogy a lehetőség szerinti legkielégítőbb anyanyelvi tudású, és persze a folklór szövegeket megbízhatóan ismerő adatközlőktől felgyűjtött anyagot a maguk tartalmi és nyelvi jellemzőivel együtt olyan pontosan megérthessék és értelmezhessék, ahogyan az a tudományos feldolgozáshoz szükséges volt. E ténynek többek között nemcsak az volt az oka, hogy különféle, egymástól olykor jelentősen eltérő nyelvjárásokból gyűjtöttek, hanem még legalább két tényező.

Egyrészt a folklór szövegek nem kis része tartalmilag már akkor is archaikusnak számított, de archaikus volt nyelvileg is, olyannyira, hogy maguk a közlők sem értették mindig, mit adnak elő. Másrészt pedig többnyire egynyelvű, oroszul egyáltalán nem vagy csak gyengén tudó közlők voltak, akik a szövegek magyarátára, fordítására nem voltak alkalmasak. Ezért Munkácsinak és Kannistonak, meg persze az összes többi gyűjtőnek olyan konzultánsokhoz³ kellett fordulniuk, akik nem csupán a szövegek értelmezésében, a grammatikai részletek tisztázásában voltak segítségükre, hanem annak a mitológiai, folklór stb. háttérnek az elmagyarázásában is, amelyekről a szövegek szóltak, s persze megfelelően tudtak oroszul is, tehát azon a metanyelven, amelyen a magyarátokat valamiként meg tudták fogalmazni. Az ilyen, a konzultánsoktól idézett vagy rájuk hivatkozó orosz nyelvű megjegyzések, idézetek hosszan sorjáznak a szövegközlések magyará-

³ Az adatközlők neve és egynémely metaadata is ismeretes, és különösen Kannisto esetében a konzultánsoké is. Ennek révén tudható, hogy a konzultáns nem feltétlenül ugyanazt a dialektust beszélte, mint a szövegeket előadó adatközlő, ami adatértelmezési kérdéseket vetett fel egy sor esetben. Mindezek a kiadott szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarátatok révén ismeretesek. Nem egy esetben – pl. WVd. 2: 36, 688 – egyazon szövegen Kannistoval együtt összesen négyen dolgoztak, nem szólva arról, hogy a gyűjtő és a közzétevő, s egyben a szövegeket németre fordító személye (Matti Liimola) sem volt azonos. L. még Bakró-Nagy 2012.

zataiban vagy szótárakban; csupán egyetlen idézve: Karjalainennak egy rövid, az *ātāp* Held'-hez fűzött megjegyzése úgy szól, hogy a szót **állítólag** az orosz *богатырь* megfelelőjeként használták (KT 104). Magától értődő az is, hogy a publikált szövegekhez fűzött tárgyi és nyelvi magyarázatok, illetve szótári szócikkek egy sor esetben miért hagynak értelmezés nélkül adatokat (szerencsére később, kb. a 20. század első harmadától változott a helyzet a közlők és konzultánsok egyre jobb nyelvi ismereteinek köszönhetően).⁴ E tekintetben figyelemre méltó Bahrusin (1935: 8)⁵ megjegyzése, amelyben az obi-ugor népesség nagyságának becslésére a 17. századi adóösszeírási információk megbízhatóságát említi, s leszögezi, hogy azok, minden látszólagos pontosságuk ellenére miért nem alkalmasak statisztikai adatok kinyerésére. A jurták, azaz kisebb települések szétszórt elhelyezkedésén, s a gyakori költözködéseken kívül, mely tényezők nagyban nehezítették az adóköteles népesség összeszámlálását, még problémásabbá tette a tény, hogy az orosz bürokraták teljes mértékben a jószerivel írástudatlan tolmácsokra voltak utalva, ami a kinyert adatokat kérdésessé tette – pedig itt pénzről volt szó!

Az orosz volt tehát az elsődleges közvetítő nyelv az obi-ugor anyanyelvi beszélők és a gyűjtők között, ami aztán jelentős hatással volt a szövegek, adatok értelmezésére,⁶ s áttételesen a magyar vagy német nyelvű fordításokra is. Nem szólva az egykori orosz nyelvű dokumentumokról (adminisztratív és történeti feljegyzések, évkönyvek, nép- és adóösszeírások), amelyek adatai és terminológiája tudományos munkákban akkor kezdett jelentősen tükröződni, amikor a 17. század végén I. Péter rendelete alapján Szibéria földrajzi és etnográfiai felmérése megszerveződött, illetve amikor a korai, 17. és 18. századi német és részben dán történétírók, etnográfusok munkái napvilágot láttak (Vermeulen 2015). Mindezek a munkák természetesen vették át az orosz területi, közigazgatási és társadalmi szerkezetre vonatkozó terminológiát, és a német nyelvű kiadványokban oroszul és német fordítással szerepeltették azokat. (Biztosan tudható, hogy például Kannisto nem egyet ismert közülük, Munkácsi esetében ezt inkább csak sejteni lehet.) A kérdés tehát az, hogy miként alakult ki a 20. század elejére az a hagyomány, amelyik szinte elkerülhetetlenül és áttételesen egy más nyelvű kultúra terminológiáját is alkalmazta a vogulra vagy az osztjákra. Például hogyan vált irányadóvá az orosz *knyaz* vélt vagy valódi ekvivalense az obi-ugor törzs- vagy nemzetségfő, de minden esetre a közösség élén álló vezető, vezér megjelölésére a különféle nyelvű fordításokban, a *knyazsna* ennek női megfelelőjére, a *knyazsesztvo* a tőlük uralt területre, vagy a *bogaty* a hős, a *bylina* pedig a hősenek megjelölésére (Patkanov 1891). S mert elsősorban a német volt az a szélesen ismert nyelv, amelynek

⁴ Ehhez l. például Fokos megjegyzéseit: OH 3/2: 267–269.

⁵ Ha más nincs megnevezve, a történeti részleteket illetően Bahrusin 1935, 1975 a forrás.

⁶ A folklór szövegek fordítási problémáira l. Vértes 1982.

közvetítésével a fejedelmek és hősök bevonultak a nemzetközi tudományosságba, a fentiek következtében az obi-ugor hősekre egy másik kultúrkört idéző aspektus vetítődött – nem kis részben az orosz hatására.

A fentiekől független, de nem érdektelen kérdésként vetődik fel, jóllehet e szempont nem csak a nyelvhez kötődik, hogy a közlők milyen információkat osztottak meg saját közösségükről, az aktuális szövegben foglalt múltjukról vagy azok összefüggéseiről. Tekintettel arra, hogy az információátadás társadalmakként vagy etnikumokként, illetve időben változóan eltérő – elegendő csak a tabu példáját említeni –, kérdéses lehet, hogy a gyűjtők vagy feldolgozók kívülállókként birtokában lehettek-e az összes olyan ismeretnek, amelyek a szövegek kimerítő értelmezéséhez és fordításához szükségesek lettek volna (l. Schmidt 2023: 246–248). E lehetőség azonban erősen relativizálható minden korábbi vagy ezután születő elemzést; szélesebb kontextusban való megvilágítását Nagy Zoltán végezte el (Nagy 2021: 22–23).

S végül, ahogyan az alábbiakban majd egy sor példán látható, nem hagyható figyelmen kívül a stilisztikai szempont sem a fordításokban. Ilyen például a szinonimák alkalmazása az egyébként eposzi kellékként is funkcionáló, ismétlésekből adódó monotonicitás elkerülésére, vagy a paralellizmusokban jelentkező variánsok kezelése, tehát egy sor eszköz, ami a műfordításokból ismeretes, bár itt aligha lehet ilyesmiről szó.

3. A fejedelem

A fejedelem valamely törzsnek, nemzetségnek vagy ilyenek szövetségének a feje, ura, vezére, aki függőségi viszonyban állhat fölé rendelt uralkodóval. Ez a meghatározás azonban, ahogyan látható lesz, csak részben alkalmazható az obi-ugor fejedelemségek fejére, akinek a középkortól a 17. századig tartó, változó társadalmi szerepe eltér akár a földrajzi közelségükben létezett (pl. tatár) fejedelemségek vezéreinek szerepétől. Az obi-ugor hősi epika hősként tartja számon őket, amire megnevezéseik is utalnak.

A fejedelem megnevezései között⁷ mindkét nyelvben van egy-egy, amelyik prototipikusnak mondható, viszont nincs közöttük olyan, amelynek kizárólag 'fejedelem' jelentését tüntetnék fel a források. Áttekintésüknek az a célja, hogy rávilágítson, a szövegek fordításai milyen esetekben és miért alkalmaznak *hős* megnevezést is a fejedelmekre.

⁷ A 'fejedelem', 'hős' megnevezés nemcsak a szövegek obi-ugor, hanem egyéb nemzetiségű (szamojéd, zürjén, tatár, orosz) szereplőit is jelöli; a fejedelem 'nő' jelentésű összetételei taggal, összetett szóként fejedelmnőre is utal.

Az osztják hősénekekben legáltalánosabban és leggyakrabban az *ort*⁸ jelöli a fejedelmet és a hőst, azaz mindkettőt valamennyi nyelvjáróterületen a Reguly gyűjtötte szövegektől a Steinitztől gyűjtöttékig. Figyelemfelkeltő, hogy az idézett szótárakban is elsődleges jelentése 'hős'; a múlt, a hősénekek hőse, s csak korábbi munkákban, így például Patkanovnál vagy Pápaynál jelentkezik 'úr, fejedelem, illetve 'fejedelem, fejedelemhős' elsődleges jelentéssel, szűkebb dialektális képviselőben.⁹ Ez azt jelzi, hogy a két szerep nem különül el egymástól annak ellenére, hogy, amint látni fogjuk, egy sor megjelölés létezik kizárólag 'hős' jelentéssel. Ez a kettősség tükröződik a fordításokban is, amennyiben a hősénekek magyar fordításában következetesen 'fejedelemhős', a németben pedig 'Fürstenheld' vagy csak 'Held' a jelentése még akkor is, ha fejedelemről van szó.¹⁰ Ezért felvethető lenne, hogy a szó kettős jelentésű, azaz 'fejedelem' és 'hős'. Vannak szövegek azonban, amelyek különbséget tesznek, s így rámutatnak a hős és fejedelem, fejedelemhős különbözősége, például a Paasonentől gyűjtött déli osztják anyag egyes darabjaiban, amennyiben a szereplők vagy egyszerűen *urt*-ként vagy *wočəŋ urt*-ként vannak megnevezve,¹¹ s a történetekből is következik, hogy az utóbbi csak fejedelem lehet. Azaz fejedelem az a hős, akinek városa, vára van (l. 22c). Az *urt* továbbá utalhat őrző, óvó háziszellemre vagy vízi szellemre, *jŋk-urt*¹² is.

A hősökről szóló szövegekben a tatár eredetű *kan*, *χαν*¹³ is megtalálható a hősré vagy fejedelemre utalva, a szó azonban elsődlegesen 'cár, császár, uralkodó'; leginkább párhuzamos sorokban jelentkezik az *ort* párjaként, s oka nyilvánvalóan a parallelizmus, azaz valójában nem az osztják fejedelemhős megnevezése.¹⁴

A vogul szövegekben az *ōtar* a prototipikus fejedelem valamennyi nyelvjáróterületen.¹⁵ Munkácsi szótárában jelzi a 'hős' jelentést is, és fordításaiban, különféle írásaiban néhány kivételtől eltekintve¹⁶ mindig fejedelemhősként utal rá. Kannisto esetében azonban gyökeresen más a helyzet, mert következetesen

⁸ KT 82–83, DEWOS 177.

⁹ Patkanov 1902: 188.

¹⁰ Mint például Steinitz 1976 szövegeiben.

¹¹ Pl. SüdOstj. 1: 66.

¹² DEWOS 177–178.

¹³ Tatár jövevényszó; Kannisto 1917: 106–107, KT 307, DEWOS 503.

¹⁴ L. még Vértes Edit megjegyzését is (SüdOstj.1. XXII–XXIV); megoldásai sem ebben, sem egyéb, a hős megnevezéseire vonatkozó fordításban nem szerencsések.

¹⁵ MK 396, WWb. 132; jelentheti a kártyajátékban a királyt is. Iráni jövevényszó (Korenchy 1972: 55–56.), bár felmerült etimológiai összefüggése – l. DEWOS 177 – az osztják *ort*-tal.

¹⁶ Pl. VNGy. 2: 1, 160, 277.

'fejedelem' -ként fordítja, így is szól róla általában.¹⁷ Hasonlóan az osztjákhoz, az *ōtar* is utal nem evilági lényekre, így az alvilág ura, az 'ördögfejedelem' *χul-ōtar*.¹⁸

Szemben az osztjakkal, a vogulban az északi nyelvjárások kivételével van még egy megnevezése a fejedelemnek, a *nājar*, de ez jelenti az 'uralkodó'-t vagy a 'cár' -t is, s ahogyan a *χul-ōtar*, úgy a *χul-nājar* is lehet az alvilág ura, sőt, vízifejedelem is (LM *wüt-nājar*).¹⁹ 'Fejedelem' jelentésben vélhetően ritkábban fordul elő, mint az *ōtar*. S végül a déli és az északi nyelvjárásokban a *χōn* is megvan elsődlegesen 'cár' jelentéssel, de fejedelemre utalva is; jelenthet vízi fejedelmet is: *wit-χon*.²⁰ Azonban azt, hogy vélhetően nem a 'fejedelem' az elsődleges jelentése, jól megvilágítja a következő két adat: (1a) esetében ismétlődik a két megnevezés, (1b)-ben pedig ugyanaz a szó ismétlődik kétféle jelentésben, ami a fordításnak köszönhetően teszi értelmezhetővé a szöveget.

(1) vogul²¹

(1a) LM *χān-nājar* 'fejedelem

(1b) N *man χōnuwnā pērnātal χōn jolōmtawās* 'der unchristliche **Fürst** wurde unserem **Zaren** unterworfen

Ugyanazon szónak 'fejedelem' és 'hős' jelentésben való váltakozó használata a szövegekben, illetve kettős jelentésük rögzítése a szótári adatokban egyenesen következik abból a szemléletből, ahogyan az obi-ugorok e szereplőhöz szövegekben (is) viszonyultak: a fejedelmekről megemlékező eposzokban a fejedelem nem lehet más, csak hős. A hős társadalmi fogalom és kategória, a nemzetiségi társadalmakban a közösség történetének és hagyományainak központi alakja, akiben a közösség eszményei testesülnek meg, s akit jellemvonásai, erényei tesznek környezetük által elismert kivételes szereplővé vagy avatnak mitológiai alakká. Az eltérő kultúrákat képviselő hőseposzok azonban más és más tulajdonságokkal ruházzák fel hőseiket, olyanokkal, amelyek nem feltétlenül feleltethetők meg egy általános hős-fogalomnak, s ilyeneknek az obi-ugor hősök sem voltak híjával. Ugyanakkor az obi-ugor nyelvekben léteznek hős jelentésű szavak, amelyek azonban nem utalhatnak fejedelmekre, csak egyéb szövegek, például mesék vagy sorsénekek vitézeire, s nyelvjárási képviselőik több esetben is eltérők (2a–b):

¹⁷ Pl. MSFOu.113: 132–135.

¹⁸ VNGy 2/1: 267, WWb. 301.

¹⁹ MK 324, WWb. 498.

²⁰ MK 103, WWb. 316.

²¹ MK 103.

- (2a) osztják Ni. *ɔtəp*²², *jäli*²³, Vj. *matu*²⁴, Vj. *poχatür*²⁵
 (2b) vogul *ōləp*²⁶ *kāpər*²⁷ *pōχatur*²⁸

Külön elemzést érdemelne, hogy a fejedelem és a hős megnevezései közül egy iráni (vogul *ōtər*), négy tatár (osztják–vogul *χan/χōn*, osztják *ɔtəp*, vogul *ōləp*, *kāpər*), egy szölkup (osztják *matu*) és egy orosz (osztják–vogul *poχatür/pōχatur*) jövevényszó.

Arról, hogy a fejedelmi rangnak az obi-ugoroknál mi volt a gyökere, csak bizonytalan feltevések léteznek. Vélhetően igen távoli időkre nyúlik vissza. Tekintettel a nemzetségi társadalmi berendezkedésre,²⁹ valószínű, hogy eredetileg nemzetségfők lehettek a fejedelmek. A rang – az eposzok egyik jellemző toposzaként a fejedelem felnövekedését visszatérően leíró elbeszélések szerint – örökletes volt, illetve családi kötelékek mentén adományozódott, ám a későbbiek folyamán, a 15–16. századtól a fejedelem, illetve családja már vérségileg is függetlenné vált a köznéptől.³⁰ Eladdig békeidőben körülményeiket tekintve a különbség köztük és a köznép között nem volt olyan jelentős vagy látványos, mint – Patkanov megfogalmazása szerint, aki máig alapvető leírását adta a fejedelemségeknek és a fejedelmeknek – a **civilizált** világban (Patkanov 1891: 39–47). A kereskedelem erőteljes növekedésével és miután területileg és adófizetés tekintetében fokozatosan az oroszok fennhatósága alá kerültek, a különféle szolgálatok fejében elnyert (bár igen ingatag) előnyöknek köszönhetően a fejedelmek jogai és életviszonyai jelentősen megváltoztak. Azonban legfőbb jellemzőjük mindvégig a hadvezetés, a harc volt, hatalmukat ez biztosította, a hőseposzok pedig érthetően erre az aspektusra koncentrálnak. Patkanov nem véletlenül nevezi a fejedelmeket a harcosok kasztjának.

Közép-Ázsia és Nyugat-Szibéria letelepedett és nomád népességeinek viszonyát jóval az időszámítás kezdete előtti időktől különféle kultúrájú és nyelvű népeknek vagy népcsoportoknak folyamatos, vándorlásokhoz, keveredésekhez és asszimilációs folyamatokhoz vezető, többnyire harci eseményekben vagy háborúságokban végződő konfliktusai jellemezték, amelyekben a harcosoknak központi volt a szerepe. A harci szellemre nevelés, a harcra való felkészítés, az obi-ugoroknál

²² Tatár jövevényszó; Kannisto 1925: 55, KT 104, 121, DEWOS 84.

²³ KT 165, DEWOS 364.

²⁴ Szölkup jövevényszó; Steinitz 1963: 221, KT 554, DEWOS 975.

²⁵ Orosz jövevényszó; KT 673, DEWOS 1136.

²⁶ Tatár jövevényszó; Kannisto 1925: 52, MK 384, WWb. 51.

²⁷ Tatár jövevényszó; MK 193, WWb. 337.

²⁸ Orosz jövevényszó; MK 445, WWb. 576.

²⁹ Az obi-ugorok társadalmi szerveződésére l. pl. Csernyecov 1949, Szokolova 1983.

³⁰ Például a Pelimi fejedelemséghez tartozó Tabari fejedelemség független fejedelmeit a helyi „nemesség” maga közül választotta (Bahrusin 1935: 76).

a fejedelemség intézményének megszületésével, illetve a fejedelmek családjába tartozók számára vált jelentőségteljessé, amint azt a szövegekben megmutatózó hagyományok, szokások tanúsítják. A harci ügyesség, a fegyverkezelési készségek elsajátítása a bátorságra vagy ügyességre való neveléssel együtt a fiatal fiúk – esetünkben különösen a fejedelmi leszármazottak – életének szükségszerű részévé vált, amihez hozzájárultak a versenyek, harci játékok; a szövegek tanúsága szerint ezeken csak a fejedelmhősök, illetve családtagjaik vettek részt. Csónak- vagy hajóépítésben való részvételüket is hangsúlyozzák a szövegek, de még ennél is inkább fegyverkovácsként, páncélkészítőként való jeleskedésüket. A hőselemek ugyanis nem szólnak az eposzokban egyébként oly jellemzően szereplő fegyver- és páncélkovácsokról. Az obi-ugor fejedelmek – hacsak nem örökölték azokat –, a szövegek szerint maguk készítették mindezeket, ami azonban erősen kétséges, szemben például halászeszközök kovácsolásával (3):

(3) osztják³¹

„Die Dreihundertfünfzig schmieden ihr Männer-Bauch-Eisen zu einer dicken Kette ... einer dünnen Kette ... Dann schmieden sie viele eiserne Angeln ... Haken...”

Az epikus hagyományok természetesen felnagyítják a fejedelmek fizikai és harci képességeit, de tény, hogy földjüket, városukat védő, szövetségesüket segítő vagy hatalmi célokat szolgáló katonai összecsapásokban hadvezérként vagy harcoként különleges volt a funkciójuk (Patkanov 1891), nem szólva a hadseregszervezés feladatáról, ami részben ugyancsak az ő feladatuk volt. A háborúságokban elért sikerek és az azzal sokszor együtt járó gazdasági haszon (l. még 3.2.) meg még csak növelték hatalmukat. Különösen, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy az oroszoknak fizetendő adó – olykor ők voltak megbízva ennek beszédésével – egy részét megtartották maguknak, ahogyan a vadászsákmány egy részét is, nem szólva vadász- és halászterületek kisajátításáról, a „köznépnek” a maguk javára való dolgoztatásáról és így tovább (Bahrusin 1935: 84), ami kevéssé feleltethető meg az „ideális” fejedelmhősről alkotott általános képzetnek. Egy sor esetben név szerint is ismerjük a fejedelmeket, így például a Kodai fejedelmi családot Bahrusin írja le, a neves Aszikát pedig Kannisto (1914) nem mindig hízelgő híradással. Legfőbb tulajdonsága, ismertetőjegye, már csak a hőseposz műfajából következően mégis az volt, hogy hős legyen, illetve azzá váljék, s ennek láttatásában a fordításoknak is megvolt a maguk szerepe. Tény azonban, hogy olyan uralkodói vagy vezetői hatalommal, tevékenységgel, mint amilyen pl. a közép-ázsiai fejedelemségek

³¹ Érdeemes megfigyelni, miből készülnek az eszközök: A Háromszázötven [ti. fejedelmhős] **férfi-has-vasát** vastag láncná...vékony láncná kovácsolja. Aztán sok vaspántot...horgot kovácsolnak... (OstjHeld. 1: 56–57.)

vezetőire volt jellemző, nem rendelkezett. Az obi-ugor fejedelem háborús időben a hozzá tartozó földrajzi területen töltött be vezetői szerepet, azaz hadúr volt.

4. A fejedelemség

4.1. A fejedelemség mint társadalmi-politikai intézmény

A fejedelemség olyan feudális társadalmi-politikai alakulat, melynek élén annak vezetője, a fejedelem áll. Közép-Ázsia és Dél-Nyugat Szibéria középkori és (kora-) újkori történetének jellemző politikai alakulatai voltak, amelyek azonban nem voltak azonosak a rokonsági alapon szerveződő, az eurázsiai sztyeppe nomád társadalmaira jellemző feudális kánságokkal, élükön a kánnal vagy kagánnal. Ennek előre vetése azért lényeges, mert az obi-ugorok fejedelemségei az epikus szövegek és az egykorú források tanúsága szerint is több szempontból eltérnek az előbb említettektől. Ugyanakkor mintaként adottak voltak, például már csak a közvetlen földrajzi közelükben lévő, tőlük délre elhelyezkedő, s náluk társadalmi és gazdasági tekintetben magasabb szintet képviselő szibériai tatár kánságok révén is. Hiszen legkésőbb a 8–9. századra a délről Nyugat-Szibéria erdős, sztyeppés vidékére fokozatosan benyomuló török népesség a 10–12. századra elérte a déli, tajgai övezetet is, s az Ob és az Irtis e területének fokozatos eltörökösödésével kialakult az a szibériai tatár közösség, amely később, a 15. századra a szibériai tatár kánság kialakulásához vezetett. Különösen az Irtis, a Tura, a Tavda és a Tobol vidéke volt kitéve hatásuknak, ami aztán ismeretesen főként a déli osztjakok és manysik nagy arányú asszimilációjához vezetett. A 15–16. században a Tobol–Irtis vidéke a kánság része volt részben ugor területeken, s a kánság fővárosa, Isker vagy Kaslik is egy régi erődítmény helyén alapítódott (Martynova 1998: 24).

A 16. század végén a legjelentősebb obi-ugor fejedelemségek (Ivanov 2019: 13–14) a következők voltak:

1. Pelimi fejedelemség: a Tavda felső folyásánál és mellékfolyói (Pelim, Szoszva) mentén
2. Kondai fejedelemség: a Konda felső folyásánál
3. Demjankai fejedelemség: a Demjanka mentén
4. Szamarovoi fejedelemség: az Irtis torkolatának közelében
5. Bardakovoi fejedelemség: az Ob jobb partján, a Tromagan és a Vah között
6. Koda fejedelemség: az Ob mentén Belogorye és Berezovo között
7. Ljapini fejedelemség: a Ljapin mentén
8. Kazim fejedelemség: a Kazim felső folyásánál
9. Kunovat fejedelemség: a Kunovat felső folyásánál
10. Obdorszki fejedelemség: az Ob torkolatánál

A fentiekén kívül egy sor továbbit is feljegyeznek a források, például az osztjákok esetében a Szurguti, vagy a voguloknál a korábbi kétnyelvű, tatár–manysi lakosságú Tabari (ma Iszka a folyó neve) fejedelemséget, melynek kapcsán érdemes megjegyezni a következőket. A Kondai fejedelemség a vogulok, és egyáltalán az ugorok egyik korai alapítású szuverén formációja volt a Konda medencéjében, és a Tabari fejedelemséggel együtt a Pelimi fejedelemségnek volt része, ugyanakkor bizonyos függetlenséget is élvezett. Összetartozásuk a dinasztikus fejedelmi családok közötti házassági kapcsolatoknak volt az eredménye, melynek révén azután e fejedelemség számított a legnagyobbnak nem csupán területét, hanem lakosainak számát illetően is, ugyanakkor fejedelemségek egymáshoz való egyik lehetséges viszonyát is példázza, mint ahogyan azt is, hogy egyikük-másikuk erős tatár befolyás alatt állt (l. még Bahrusin 1935: 80). Az osztják fejedelemségek közül területi nagyságát illetően is a legtöbb történeti feljegyzésben ismertetett és a legbehatóbban kutatott Kodai fejedelemség emelkedik ki; az 1500-as évekre a legjelentősebb, területe hozzávetőleg megegyezik a mai Oktyabrszkij körzetével Tyumeny megyében, Hanti-Manszijszk körzetben³². Valamennyi fejedelemségre egységesen jellemző, hogy az orosz források, főként az adóösszeírások, a 15. század végétől tartják őket számon, holott nyilvánvaló, hogy évszázadokkal korábban, a Novgorodi Évkönyv adatai szerint is már a középkortól, Nyugat-Szibériában pedig már legalább a bronzkor óta léteztek.

1. ábra: Az obi-ugor fejedelemségek a 16. században³³

³² A körzet területe 24 502,14 km², a Hanti-Manysijszk körzetnek kb. 4,58%-a és a teljes Tyumeny régió területének 1,67%-a 2015-ös adatok szerint.

³³forrás: Система уральских княжеств на карте Сибирского ханства, XVI век (<https://commons.wikimedia.org/wiki/> - 2024. október 8.)

Az obi-ugor fejedelemségek intézményében csábító már a kezdetektől feudális viszonyok csíráját feltételezni, amelyre egyfelől a szövegek társadalmi rétegződésére vonatkozó részletei, másrészt pedig egykorú feljegyzések utalnak. Valójában azonban csak a 16. és 17. századtól lehet feudális viszonyokról beszélni, aminek egyik fontos bizonyítéka, hogy a fejedelemségek, már csak az epikus hagyományok tanúsága szerint is, ismétlődően jól szervezett hadi vállalkozások is voltak (3.3.), ami szükségképpen hadsereg vagy valamilyen katonai alakulatok meglétét is bizonyíthatja, márpedig maga a hadsereg intézménye, illetve annak fenntartása egyfajta prefeudális állapotra utal. Hiszen a hadseregszervezés eleve feltételez egyfajta társadalmi vagy politikai szervezettséget is, olyat, amilyen egy halászó-vadászó vagy állattartó közösséget nem jellemez, mert ezek működéséhez társadalmi hierarchizálódásra, az azzal együtt járó munkamegosztásra nincs szükség, ami nélkül pedig hadsereg nem működtethető és nem is tartható fenn. Az orosz hódítás után viszont, ahogyan látni fogjuk, az adófizetési kötelezettségtől, illetve a fejedelmeknek az oroszokhoz fűződő változó viszonyaitól nem függetlenül a társadalmi hierarchizálódás, s így egyfajta feudális jelleg megszilárdult, határozottabb társadalmi tagolódásról tanúskodva, legalábbis átmenetileg. De, ahogyan már utaltunk rá, az oroszok megjelenése előtt is megmutatkozott, hogy a fejedelmek halász- és vadászterületeket vontak magukhoz, elvették törzstársaik vadászszákmányának egy részét, később pedig az adó egy részére is rátették a kezüket.

Az orosz dominanciát megelőzően az obi-ugorok társadalmi berendezkedését a nemzeti (genealógiai) szerkezetre épülő pre-feudális, kis fejedelemségek köré szerveződő állapot jellemezte, amely azonban soha nem érhetette el a korai államalakulatok szintjét. Ezt az egykorú feljegyzések és régészeti adatok is igazolják. Ugyanakkor a társadalmi elkülönülés nem volt feltétlenül azonos mértékű az egyes földrajzi csoportok között sem. Az orosz gyarmatosítás következtében nemcsak a vérségi leszármazás szerinti elrendeződés szűnt meg, átadva helyét a területi szerveződésnek és felszámolva a fejedelemségek intézményét, hanem gazdasági berendezkedésüket is visszavetette. Mindezek fényében érthető, hogy a hőselemek miért tarthatók számon a kulturális emlékezet oly kivételesen fontos hordozóiként, szociálpszichológiai összefüggésben is.

Pusztán a szövegek alapján ez a pre-feudális társadalmi tagolódás, mely a fejedelmet és családját, a nem adózó (esetleg ajándékkal adózó) szolgálattevő katonai elitet, az adózó köznépet és a rabokat (rabszolgákat) jelentette (l. még Bahrusin 1935 alapján Gyóni 2023), meglehetősen jól kirajzolódik.

Az, hogy a katonai elitnek volt-e valamilyen belső tagozódása, a szövegek alapján nem világos, de mégis létezett egy csoport, amelyik meglehetősen jól elkülöníthető, a fegyveres segítőké (4a–b):

- (4a) osztják³⁴
ajəŋ xo, ajəŋ xo pəɣət 'Gefolge (Söhne) des auf e. Kriegszug'; 'apród férfi;
 Knappe (Botschaft bringender Mann)'
- (4b) vogul³⁵
ajän χum piɣ 'apród, fegyverhordozó, segéd; 'Waffenbursche, Diener des
 Kriegsführers'

A szó töve az osztjákban (DEWOS 14) *aj* 'Botschaft, Nachricht, Gerede, Klatsch, Vorschrift, Befehl (z.B. eines Beamten), Wort, Rede, Anzeige', azaz valamilyen 'hír', s ennek képzett alakjából érthető a 'hírvivő/-hozó; küldönc' jelentés, ami jól egyeztethető az 'apród'-dal, s a szövegekben ez az általánosabb fordítása. Hírvivésen kívül az apródok mindenféle feladatot elláttak, eveztek, cipekedtek, mindig a fejedelehmős mellett volt a helyük, őt kísérték, neki engedelmeskedtek, s harcoltak is, tehát fegyveresek voltak. A 'fegyver' említése nélkül is fordítják fegyveres szolgának, pl. (5):

- (5) vogul³⁶
ajän χum-piɣänəmnə χumlə ləwəɣəm
 'Fegyveres szolgáimnak [fegyveres-szolga fiaimnak] ím hogyan szólok'

A fenti (5.2.) 'fegyveres fiú, a hadvezér szolgája 'megnevezés bizonyul tehát a legpontosabb értelmezésnek, de lényege az, hogy végeredményben ő is harcos, s a fejedelem köréhez tartozik (6a–b):

- (6a) osztják³⁷
muŋ ləwəm rowew
ajəŋ xo ər pəɣewna low χon (χun) joɣəttal
 'A mi evésünk melege (v. gőze)
 apródférfi sok szolgánkhoz hogyan jutna el'
- (6b) vogul³⁸
rus ətər ajän χum-piɣänä-nüɣəl layi:
ajän χum-piɣänəm pasələχtän!
 'Az orosz fejedelehmős az apród-legényeihez szól:
 Apród-legényeim, köszönjetelek'

³⁴ KT 4, DEWOS 14.

³⁵ MK 25, WWb. 20.

³⁶ VNGy 2/1: 14.

³⁷ OH 1: 316–317.

³⁸ VNGy 2/1: 70.

Bizonytalan, hogy az osztják *kēlən χο* 'hírhordó'-ként jelölt szereplő,³⁹ ami jóval ritkább a szövegekben, ehhez a körhöz sorolható-e; az *ājən χο* párhuzamos soraiban jelentkezik pl. (7., 6. folytatásaként), s nem zárható ki, hogy a paralellizmus miatt jelentkezik ilyen helyeken. E párhuzamos sorokban egyébként a *poɣewna* fordítása először 'szolga', utána 'cseléd', nyilván stilisztikai okokból; e szövegvariációs jelenség általános, csak éppen a denotátumok azonosítását nehezíti meg:

- (7) osztják⁴⁰
mun jeńśəm rowew
kēlən χο ār poɣewna low χon (χun) mantal?
 'a mi ivásunk melege (v. gőze)
 hírhordó férfi sok cselédünkhöz hogyan menne?'

A fent látott négyes társadalmi tagolódás utolsóként a rabokat jelöli meg, ezzel szemben a szövegek rabokról, rabszolgákról nem szólnak, és azt sem sejtetik, hogy a szolgálói rétegen belül kitapintható-e valamilyen tagolódás. 'Szolga' jelentésű szó természetesen több is ismeretes mind férfiakra, mind nőkre utalva. A szolgák sokféle munkát végeztek, azaz változatos tevékenységekre utalnak a szövegek, mint pl. (8, 9a):

- (8) vogul⁴¹
pūt wārna nūsān ēŋkāj
 'Űstöt rendező (ételt készítő) cselédlány [=konyhalány]'

Az osztjákban 'szolga, rabszolga, munkás' jelentésben a legáltalánosabb a *lew* és (ennek gyakori párjaként a parallel sorokban) az *ort*.⁴² Az előbbi a szótári anyagban régiesnek, a hősénekek nyelvére jellemzőnek van megjelölve. A vogulban ilyen az *ēŋkaj* 'szolgálólány; szolga' a (8.) és a *χūs* 'szolga' (kártyafigura ['bubi']) megnevezésére, sőt, káromkodásokban is,⁴³ pl. (9a–b):

³⁹ Vö. *kēl, kel* jelentése 'szó' és 'nyelv' is (DEWOS 615–616); l. még VVj. *ājən-kolən* 'redselig, gesprächig', (DEWOS 14) Trj. *ājən-kōlən imi* 'redselige Frau'.

⁴⁰ OH 1: 316–317.

⁴¹ VNGy 4/1: 247, MK 4/4: 290.

⁴² L. még DEWOS 176, 733.

⁴³ MK 65–66, WWb. 383.

(9a) osztják⁴⁴
put-wer wertī nōsəŋ lewä wērəsl
jəŋk-wer wertī nōsəŋ arta wērəsl
 'üstös munkát csináló ... szolgává lesz,
 vízi munkát végző [é. vízhordó] ... szolgává lesz'

(9b) vogul⁴⁵
am naŋən ɛŋkəjil šāpitiləm,
am naŋən χusəl šāpitiləm
 'Én tégedet szolgáló leánnyal szerellek föl,
 én téged szolgálénnnyel szerellek föl'

A 'fiú, férfi' vagy 'lány, nő' olykor önmagában is jelenhet szolgát, szolgálót (10):

(10) vogul⁴⁶
Kēr-tāχət-χuriŋ-ōtər āyi mētnētātəl joχtsiy
 'A Vas-búvármadár alakú fejedelehmős leánya az ő **szolgáló leányával**
 jöttek'

Az epikus szövegekben tehát olyan szó nincs, amelynek egyedül 'rabszolga' lenne a jelentése, azaz valamennyi jelenthet egyszerűen szolgát is, mint a fent említett osztják *ort* (l. még pl. Patkanov 1902: 99). Ezért a rabszolgaság intézménye pusztán a szövegek alapján nem látszik igazolhatónak. Egyfajta pre-feudális rétegződés azonban, ahogyan láttuk, igen.

4.2. A fejedelemség mint hadi vállalkozás

A fejedelemségek földrajzi elhelyezkedése és konstrukciója tudatosan hadászati célokat szolgált. Tekintettel arra, hogy már jóval az időszámítás előtti időktől Közép-Ázsiát és fokozatosan Nyugat-Szibériát is népeiségek egymást követő, többnyire nem éppen békés fluktuációja, illetve váltakozó uralma jellemezte, erődített települések létesítése szükségszerű volt. Az obi-ugorok hadakozásainak okait, illetve céljait a szövegek rendre megjelölik, s azt is, hogy a harcok milyen népekkel folytak. A legfőbb ok az exogámia okán a feleségszerzés, a bosszú-hadjárat (korábbi ellenségeskedések megtorlása, vérbosszú), a területszerzés és ettől nem függetlenül a gazdasági cél. Az okok határozták meg azt is, hogy kik hadakoztak kik ellen, azaz saját népükön belül háborúztak-e vagy idegenekkel. Az idegeneket egyrészt a szomszédos népek jelentették – a két obi-ugor nép egymással, mindketten, főleg az osztjákok a szamojédokkal (nyenyecekkel), a komikkal és a tatárokkal –, illetve

⁴⁴ OH 1: 32–33.

⁴⁵ VNGy 2/1: 7. (l. még 2/1: 53.)

⁴⁶ VNGy 2/1: 96.

természetesen az oroszokkal vívott harcokat. A zsákmányszerzés a harcok természetes velejárója volt, ami valójában fontos gazdasági érdekeket is szolgált. Azaz a háborúnak magának volt gazdasági szerepe, például nemcsak rénszarvas csordák, hanem rabszolgák megszerzésében is. A 16. század végén a Kodai fejedelemség évről-évre rendszeresen portyázott a szomszédos Kondán ilyen céllal,⁴⁷ de állandóak voltak a csatározások az Ob menti osztjások, vogulok és a szamojédok között is, s az eposzok szövegei nem véletlenül emlékeznek meg győzedelmesen ezekről az összecsapásokról; (11)-ben például a kondai Jolškina falu ifjú fejedelme győzedelmeskedik a területet szerezni akaró szamojédok felett:

(11) vogul⁴⁸

“Ein aus Männern bestehendes Kiregsheer von eintausendvierhundert Mann kam, der Fürst war der Samojedenfürst ... Das aus Männern bestehendes Kiregsheer von eintausendvierhundert Mann wurde getötet. Fünfzehn Mann wurden übriggelassen, um ihr Toten zu begraben. Dann schneidet man ihnen Nase ab, schneidet ihnen die Ohren ab...”

Nem szólva arról, hogy az oroszokkal folytatott egyre növekvő kereskedelem – mely prémekért cserébe biztosította többek között fegyverellátásukat is – sem volt mindig békés.⁴⁹ Az oroszokkal folytatott csatározásokat váltakozó érdekek, az éppen aktuális politikai helyzet irányította. Az például, hogy a fejedelmek harcosai közül hánynak lehetett vonzó Szibéria utolsó kánja, a Kucsum elleni hadműveletekben való részvétel az oroszok oldalán a 16. század végén, nem világos, de tény, hogy a szibériai őslakosok, köztük a osztjások és a vogulok is elszegődtek ilyen feladatokra (Gemujev–Ljucidarszkaja 1994), pedig annak ellenére, hogy adófizetői voltak a szibériai kánságnak, a kereskedelmi és cserekapcsolatok nem lehettek éppen kedvezőtlenek (főként az így elérhetővé váló fegyver-utánpótlásra gondolva a prémekért cserébe). A vogulok olykor a Sztroganovoknak is segítséget nyújtottak orosz parasztlázadások leverésében. Ugyanakkor a voguloknak a komik, így például a Pelimi fejedelemségnek Aszika vezette Perm elleni támadásai az oroszokat is veszélyeztették, akiknek észak-keleti régiói éppen ezért válhattak békétlen területté (VNGy. 1: 85, Saskov 1997).

⁴⁷ Bahrusin a 16–17. századi obi-ugor fejedelemségekről különösen a Kodai fejedelemség történetén keresztül részletes képet nyújt szervezetükről, működésükről, állandó konfliktusaikról.

⁴⁸ WVd. 2: 647, 649.

⁴⁹ A hősénekek gyakran földrajzi nevekkal is megjelölik a különféle események, látogatások, harcok helyszíneit is, a kereskedelmi célú utazások meg akár térképen is követhetők, mint például a Jeli város énekében (OH 1: 166), vagy a WVd. 2. kötetének első hét szövege is megjelöli a cselekmények helyszíneit (3–41).

A visszatérő háborúzások nagymértékben hozzájárultak az obi-ugorok növekvő harciasságához és ahhoz, hogy főként a fejedelmek milyen jelentős mennyiségű és minőségű fegyverekre tettek szert. A fegyvereket, harci öltözeteket általában is bőségesen példázzák a szövegek (ehhez l. Hatto 2017: 194–214), különösen hangsúlyozva a páncélok gazdagságát – azt például, hogy nemcsak vasból, hanem eposzi szövegekhez illően ezüsből is készültek a fejedelmekéi, s csilingeltek, mikor magukra öltötték –, jóllehet a páncélok típusának (pikkely- vagy gyűrűs páncél) tekintetében a fordítások olykor problematikusak (Hatto 2017: 195., 6. láb.)

A különféle okú és célú csatározásokban az egymással szembekerülő felek harci képességeit, a veszélyeket, amikkel szembekerülnek, a harc módját és kimenetelét igen érzékletesen írják le a szövegek a hősi eposzok hagyományos toposzait követve. Mindezekből aztán, nyilván a kellő hatás érdekében is, sokszor véres és kegyetlen részletek kerekednek ki és összezsengeni látszanak azokkal az egykorú feljegyzésekkel, amelyek az obi-ugorok nem éppen szelíd támadásairól szólnak (12). Az obi-ugorok harcmódorát annak részleteivel együtt Golovnev (2000) mutatja be.

- (12) osztják⁵⁰
 „a kétfelé való vasas nyíl sebéből [mintha csak] kanalas-ember, tálás-ember [öntené, úgy ömlik (ti. a vér)]”
 „az egyik ember bírta beles gyomor hét zugát a másik ember [kanalazta?], az egyik ember bírta beles gyomor hat zugát a másik ember [kanalazta?]”

A párharc számos módját, közülük leggyakrabban a nyíllal vagy karddal, szablyával való öldöklést írják le a szövegek, de ökölharcra is utalnak (13a–b) vagy éppen skalpolásra meg arra, hogy a győztes megeszi a legyőzött szívét.

- (13a) osztják⁵¹
 „gyapjas nyaka csigolyáját [hirtelen levágom], férfi-fej nagyságú szíj-labda gyanánt odébrúgom”
- (13b) osztják⁵²
 „Ha nem beszél, a két szeme közén ... erős ököllel vágd meg hirtelen ... Nyers fából való gerenda gyanánt csak úgy elvágódjék! Alvilági véres vége sötéten hadd omoljon, fekete véres vége feketén hadd szóródjék!”

Ötven-háromszáz fős különítmény volt általában az osztják fejedelemségben (Bahrushin 1935: 71–72). De például területét védendő a kondai fejedelem, a krónika túlzása szerint, Jermak ellen összesen kétezer osztjákat, vogult és tatárt gyűjtött

⁵⁰ OH 1: 130–131, 416–417.

⁵¹ OH 1: 132–133.

⁵² OH 2: 42.

össze. Egyes hagyományok szerint a harcosok utazásai városból indulnak és ott érnek véget, aminek fő célja vélhetően a fejedelemségek politikai státuszának növelése is volt, nem pedig a földek vagy akár a vagyon elfoglalása. Ezért hangsúlyozzák a legendák az erődök elrendezését és a városok, hadseregek háborús felkészültségét (14):

- (14) vogul⁵³
ōt̄art ōl̄əyt, lapp̄əm χōnt̄iy, kwalum χōnt̄iy laps̄ət
 'Es sind Fürsten da, sie standen auf als aufgestendenes Kriegsherr, als in Bewegung geseztes Kriegsherr'

4.3. A fejedelemség mint településtípus

A fejedelemség földrajzi értelemben valamely változó nagyságú területen elhelyezkedő, egy vagy több településből álló egység. 'Fejedelemség' jelentésű osztják vagy vogul szó vélhetően nem ismeretes. Földrajzi nagyságuktól nyilvánvalóan nem függetlenül a fejedelemségek különféle típusú településeket, tehát a szövegek jól ismert és gyakran ismételt párhuzamos soraiban is jelentkező szóhasználatával falvakat és városokat jelentettek (15a–b):

- (15a) osztják⁵⁴
 „A teres **városom** terére kimegyek, a teres **falum** terére kimegyek”
- (15b) vogul⁵⁵
 „Azután téres **falum** terén, téres **városom** terén mintha valamit csinálnának, olyan zaj hallik”
 „Ein Mann ist allein in einem **Dorf**, allein in einer **Stadt**”

Az obi-ugor nyelvekben legáltalánosabban elterjedt osztják *wəš*, *was* ~ vogul *ūs* éppúgy jelentkezik 'város', mint 'vár' jelentésben (16), s a teremtésénekben is Arany-Šis és Arany-*Kworəs* öreg és asszony „moszathalmi, tundrahalmi várukban” élnek: (VNGy 1: 38) T *aŋkw-šaxl, Tunr̄ä- šaxl ūs̄ənt*.

- (16) vogul⁵⁶
χajtn̄ə tul l̄ūlit ūsk̄əmn̄ə, ... minn̄ə tul l̄ūlit ūsk̄əmn̄ə
 'futó felhő magasságú **városkamba**, ... menő felhő magasságú **városkamba**'
χajtn̄ə tul silm̄əŋ ūs, ... minn̄ə tul l̄ūlit ūs
 'Futó felhőt szelő **vár**, ... menő felhő magasságú **vár**'

⁵³ Kannisto WVd. 2: 61.

⁵⁴ OH 2: 31.

⁵⁵ VNGy. 2/2: 11; WVd. 1: 61.

⁵⁶ VNGy. 2/1: 31, 37.

A két jelentés összefüggése a magyartól, az orosztól és még egy sor más nyelvtől is példázva nyilvánvaló, és az epikus szövegek magyar, német vagy orosz fordításaiban e kettősség ugyancsak kézenfekvőnek tűnik mindaddig, ameddig nem szembesítjük az obi-ugor településtípusok jellemzőivel történeti szempontból egyfelől, a fordítások keltette félreérthető képzetekkel másfelől.

A fordítások szerint az eposzoktól elbeszélte időben a 14–15. századtól a 17. századig az obi-ugoroknak valamely hányada vagy rétege városban (is) élt, a fejedelem pedig várban. A szövegek szerint a városok, várak általában erősített települések, illetve épületek voltak, nagy védőképességű egységek, amit földrajzi elhelyezkedésük is igazol, pl. (17):

- (17) osztják⁵⁷
awət 'Wohnort, Stelle, hohes Flussufer, früher eine ostjaksche Stadt, heute als Opferstätte benutzt'; 'hohe Landzunge mit einer befestigten Siedlung'

Ezt az elhelyezkedést és a nehéz megközelíthetőséget az énekek szövegei bőségesen példázzák. Kisebb vagy nagyobb folyók lehetőleg meredek, nehezen megmászható partjai mentén vagy felett, olykor mocsarak között feküdtek; a váraknak, városoknak kikötői, révei voltak, amiket hajóval, csónakkal lehetett megközelíteni, pl. (18):

- (18) vogul⁵⁸
 „A réves vár révéhez im oda érkeztek”
 „Üsztatnak, a város révéhez érkeznek, Föl nem kapaszkodnak”
 „Sie kamen in den Bootshafen der Stadt”

A városok fából épültek (19a), bár olykor az énekek beszélnek kővárakról is; föld- vagy később fasánccal, még később tán kőfalakkal vették körül őket, s a laposabban fekvő területeken még árkokkal is, így sokszor csak csellel lehetett bevenni őket (19b-c); a városfalakon pedig kapuk is voltak (19d)

- (19a) osztják⁵⁹
 „A favárosom végén lakó ácsolt városom végét őrző...öcsém van.”
- (19b) vogul⁶⁰
šālīy āxtwas, mor āxtwas pitrəŋ ūsəl ūnləy
 „In einer hohen Stadt aus schierem Stein, aus blossen Stein wohnen sie”
 [ti. a fejedelem a bátyjával]

⁵⁷ KT 18, DEWOS 50.

⁵⁸ VNGy. 2/2: 68, 210; WVd. 1: 61.

⁵⁹ OH 1: 166.

⁶⁰ WVd. 2: 60.

- (19c) vogul⁶¹
T *kūnal powńim voš* 'kőből épült város'
- (19d) vogul⁶²
„A város kapui be vannak zárva, nincs módjuk behatolni. A három testvér három lóval a vár falán keresztül vetette magát”.

A szövegek magától értődően igen magas gerendafalokról beszélnek (20a), s az eposzi túlzás sokszor vas sáncokat emleget, pl. (20b):

- (20a) vogul⁶³
„A legfelső városgerendák Nom-Torəmhoz (a felsőégbe) érnek föl, a legalsó városgerendák Jal-Torəmhoz (az alsó égbe) támaszkodnak”
- (20b) vogul⁶⁴
„Azután a városnak vas sáncai külfeleire kirekesztik”
„A város vas sáncain kívül kenyeret kolduló asszony”

Az építkezésekről a szövegek is számot adnak, például egy kondai manysi hősénekben arról, hogy egyetlen ház építése mekkora munkát jelentett (21):

- (21) vogul⁶⁵
„*Der zwei-Bergrücken-Fürst versenkte auf der Grund des Tumansees, in Mitte des Tumansees achtzig grosse Baume. Er fuhr Erde darüber, fuhr Sumpferde darüber. Er baute dort ein Dorf. Um ein Haus zu bauen, dang er dreissig steinbrüstige Helden. Die Arbeiter kamen, begannen zu hauen, bald inmitten der Heide, bald inmitten des Waldes. Es wurde ihnen befohlen, (die Baumstämme) von dem Holzschlag hinab an den Rand des Wassers zu tragen. Die Spitzen der machtigen Baumstämme sind sechs Spannen (dick), sieben Spannen (dick). Die schwächeren (Baumstämme) werden nun ans Ufern getragen, die dickeren kann man nun nicht (tragen), sie werden nun so gelassan.*”

Már csak a felsorolt néhány példából is kitűnik elhelyezkedésük, konstrukciójuk jellemzője, melyeket lexikális adatokkal, 19. század végi történeti leírásokkal, valamint régészeti megfigyelésekkel konfrontálva megvilágítható, hogy valójában mit takar a 'vár' és 'város' a fordításokban.

⁶¹ MK 705–706.

⁶² VNGy. 2/1: 237.

⁶³ VNGy. 2/1: 223.

⁶⁴ VNGy. 2/1: 86, 87.

⁶⁵ WVD. 2: 36.

Patkanov, aki a 19. század harmadik harmadában végzett gyűjtő- és terepmunkát a déli osztyjakok területén (a Tobolszki Körzet északi határvidékén), meglehetősen pontosan leírja egyrészt a települések jellemzőit, másrészt azt, hogy az orosz nyelvű megjelölések folytatásaként hogyan általánosult a megtévesztő orosz terminológia. Érdeemes megfigyelni szóhasználatát (Patkanov 1891: 39–47): az osztyjakok lakta terület hagyományosan egymástól független *államokra* (*государство*) oszlott. Ezeknek a *mini-fejedelemségeknek* (*мини-княжества*) a központja egy *váracsk* (*городок*) vagy még inkább egy nem nagy *erődítmény* (*небольшая крепость*) volt, s ez azonos az osztyjak *wəš*-sal és a vogul *ūs*-szal. A kis várakat valójában földből épült erődítményként (*земляных укреплений*) azonosítja, de mindazok – jegyzi meg Patkanov –, akik e területet leírták, orosz elnevezésük (*городок*) alapján tévesen *városnak* (*город*) tekintették őket⁶⁶. Irtisi osztyjak szójegyzékében mégis 'vár, város, földvár'-ként (Patkanov 1902: 200), egyéb munkáiban pedig gyakran 'városka'-ként adja meg a jelentést. Az 'erőd, erődítmény' értelmezéshez hozzásegít az orosz *osztrog*⁶⁷, ami kisebb, fából épült, palánkfalakkal körülvett, eredetileg katonai erődítmény, erőd volt, s ami később várossá alakulhatott; az orosz gyarmatosítással a szibériai erődöket jelölték ezzel a terminussal. Hogy mindez így volt, Reguly jelentése is rögzíti berjozovi gyűjtéséről: „E nép, [ti. a osztyjak], mely számos fejedelmek alatt állott, kik fa váraikból és földsáncokkal kerített helyekből uralkodtak vidékeik felett, osztja urainak sorsát...” (Toldy 1850: CIII).

Mindebből kiviláglik, hogy a fejedelemség maga vagy annak legfőbb konstrukciójaként szolgáló erődítmény kapott 'város' megnevezést az oroszban, s 'vár' jelentéssel aligha számolhatunk. Az Ob menti tajga-vidéknek régészeti feltárásai az i.e. 1. évezred fordulójától számítják erődített települések megjelenését, amelyeket korszakonként változó kiépítettség jellemzett. Az i.e. 1. évszázadtól az i.u. 3. évszázadig a településeknek valódi erődítmény jellegük volt széles és mély árkokkal⁶⁸ és erős rönkfalakkal, majd a 8. és 12. század között akár két-három sor védelemi fal is körülvethette a településeket Nyugat-Szibéria ilyen jellegű építészetének a maximumát elérve, mélyre ásott rönkfalakkal, a bejáratoknál komplex kapukkal és helyenként tornyokkal, bár a késői 12–13. századtól egyre csökkent a számuk (Zykov et al. 1994: 54–55). A régészeti leírások nem emlegetnek városokat vagy várakat, s kérdéses, hogy ezek a feltárások valóban az obi-ugorok településeivel azonosíthatók-e vagy inkább egy korábbi népesség emlékeivel.

⁶⁶ Patkanov (1915) részletes leírást ad ezeknek az osztyjak és a velük szomszédos tatár településeknek szerkezetéről.

⁶⁷ Большая советская энциклопедия:

<https://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/117280/%D0%9E%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B3>

⁶⁸ Az árok számára kiásott földből épültek a kisebb bástyák, az erődítmény maga pedig 50–60 méter magasan is feketett, amelyhez emelkedő vezetett (Patkanov 1995: 223).

A fejedelemségek kevés kivételtől eltekintve kicsinyek voltak és nem minden fejedelemnek volt saját erődített székhelye. Az erődítmények nagysága például a déli osztyják területeken Patkanov (1995: 223–224) beszámolója szerint jóval kisebb volt, mint a tőlük délebbre, a tobolszki területen fekvő tatárokéi. Míg az utóbbiak 300–700 négyszögölt tettek ki, addig tőlük északabbra a közepes méretűeké alig tette ki a 100–150 négyszögölt⁶⁹, ami következtetéseket enged meg az ott lakók lehetséges létszámára vonatkozóan is, de a szövegek természetesen jócskán túloznak (a *Cirbolyatoboz-mag-fehérségű* fejedelem városában például 8000-en élnek – WVd. 2: 60).

Az osztyják *waš*-nak a folklórszövegekben rögzült 'város'-fordításával Steinitz sem volt elégedett, s jelentését inkább így adta meg: 'nagyobb település, amely központként szolgál '(amellyel később a nagyobb településeket, pl. Berjozovot és a többit jelölik⁷⁰). Ezen túlmenően pedig jelentette szerinte a történeti idők erődített helyeit, folyó vagy tenger menti várhegyeket ('befestigte Plätze, Burgberge'), amelyek később szent helyekké is válhattak (Steinitz 1976: 79–80).

Az említett Patkanov-féle, meg a csak Paasonentől ismert *när* (PD 135) kivételével, más, pusztán 'vár' jelentésű osztyják szó a szótári adatok között nem szerepel. Ezzel szemben például Munkácsi vagy Kannisto (WWb. 106–107) vogul szótáraiban igen, egyéb jelentések, így 'kerítés, körülkerített terület, halrekeszték' stb. mellett. Ez utóbbiak összefüggését e szavak etimológiája magyarázza meg, amennyiben uráli eredetűek, s a rekonstruált legkorábbi jelentés 'kerítés, halrekeszték' lehetett (UEW 577–578), amelyből az etimológiába tartozó nyelvek közül nemcsak az obi-ugorban lett hasonlóságon alapuló névátvitellel 'város', hanem a vogulban még a medve állkapcsának tabu elnevezése is⁷¹.

⁶⁹ Cca. 450–650 m².

⁷⁰ A 16. század végére az Ob és az Irtis környéki területeket már Moszkvához csatolták; cölöpkerítésekkel körülvett településeket létesítettek, amelyekből a későbbiekben a városok nőttek ki: Berjozov, Tyumeny, Szurgut, Obdorszk, Narym vagy Tomszk; a osztyják fejedelemségek helyén pedig adminisztratív egységeket létesítettek.

⁷¹ Ami aztán átkerült a osztyjákba 'medvefej' jelentéssel (Bakró-Nagy 1979: 58).

halrekeszték⁷²medve alsó állkapcsa⁷³

A 'falu' vagy 'város' önmagában természetesen nem jelzi, hogy fejedelemséghez tartozik; ezt csak olyan szerkezet mutatja, amelynek egyik tagja 'fejedelem' (22a–b), mint ahogyan azt is, hogy a fejedelemnek városa van, azaz 'városi' fejedelem (22c):

(22a) osztják⁷⁴
ūrtat *wos* 'fejedelmi város'

(22b) vogul⁷⁵
K nājər-ūs, nājər-pāl 'fejedelmi város, fejedelmi falu'

(22c) osztják⁷⁶
wočəŋ wort-ikə 'Stadt-Fürst-Alter'

Viszont azt, hogy ki fejedelem és ki közember, már lakóhelye is megmutatja, pl. (23):

(23) osztják⁷⁷
„Micsoda ... fejedelemhős vezethet a belsős város belsejébe? Ha a belsős falud belsejébe vezetsz, te ember vagy, ha nem vezetsz, te fejedelemhős vagy.”

Következtetésként megfogalmazható, hogy fejedelemségnek mint település típusnak az obi-ugorok esetében főként a fejedelemtől lakott (nem ritkán eltérő helyeken több) erődtített építmény feleltethető meg mindazokkal a falvakkal együtt, amelyek a fejedelem fennhatósága alá tartoztak. Elnevezése valójában 'fejedelmi

⁷² <https://de.wikipedia.org/wiki/Fischzaun>

⁷³ <https://www.flickr.com/photos/evelynkirkaldy/5112750111>

⁷⁴ Patkanov 1902: 188.

⁷⁵ MK 324.

⁷⁶ DEWOS 177.

⁷⁷ OH 1: 300.

erőd' – általánosan elterjedten 'fejedelmi város, vár' – és 'fejedelmi falu'. Az azonban tény, hogy akár a magyar, akár a német fordításokban a 'vár; Burg' sokkal egyszerűbben alkalmazható, mint az 'erőd; Festung'. Arra, hogy fejedelemség, kánság miként kaphat megnevezést, távoli és laza analógiaként az *Arany Horda* említhető: az *ordo* eredeti jelentése 'palota', s ez vált a fejedelemség jelölőjévé (Sneath 2007: 32).

5. Összefoglalás

E dolgozat az obi-ugorok fejedelmekről szóló hősénekeinek néhány fogalmát és azok megnevezéseit vizsgálta a szövegek és fordításaik alapján, azaz a *hősénekek* mint sajátos szövegtípusnak, valamint a *fejedelemnek* és a *fejedelemségnek* a megnevezéseit különféle aspektusokból. Következtetése szerint

- a. a fejedelmekről szóló hősénekek, ahogyan azt az osztják és vogul megnevezések is bizonyítják, főként háborús énekek (*těrnəŋ-ėriy*, *χōnt-ėriy* 'harci, hadi, háborús ének'), mert alapvetően a fejedelmek harci cselekedeteit beszélnek el, s életük egyéb körülményei vagy eseményei is csak annyiban vagy úgy ábrázolódnak, amennyiben és ahogyan azok haditetteikhez kötődnek; mindezek ellenére az általános *hősének*; *Heldenlied* a megjelölésük;
- b. a fejedelem megnevezéseiben, főként az osztjákban, a 'fejedelem' (*ort*; *ōtar*, *nājar*) és a 'hős' fogalma, jelentése kevésbé különíthető el; népe – ha a területéhez tartozók egyáltalán nevezhetők így – felett uralkodói, igazgatási hatalma az eurázsiai fejedelemségek élén állókhoz viszonyítva nem volt, harcok, háborúságok idején a hadúr szerepét töltötte be fejedelemségében; az orosz gyarmatosítástól kezdve elkötelezettsége, időnkénti ellenszegülésekkel egyre jelentősebbé vált; a fejedelmet hősként jelenítik meg a szövegek és fordításaik is; a fordításokban *fejedelem*, *hős*, *fejedelemhős*; *Fürst*, *Held*, *Fürstenheld* a megjelölésük;
- c. a fejedelemség egy vagy több erődítmény és falu együtteséből álló, fejedelem alá tartozó, az idők folyamán pre-feudális rétegződést mutató társadalmi és földrajzi egység volt; szerepe egyrészt védekező vagy támadó hadi események idején mutatkozott meg a katonai erő biztosításával, másrészt a tatár és orosz adófizetői kötelezettségek teljesítésével; központi építményei, esetleg azok elkerített csoportjai (*wəš*, *was*; *ūs*) – a fejedelemnek és családjának lakóhelyeként is – elsősorban hadászati célokat szolgáltak; a szövegekben és fordításaiban *város*, *vár*; *Stadt*, *Burg* a megjelölésük.

Ha gondolatkísérletként semmi mást nem tekintünk, mint a *hősének*, *fejedelem*, *fejedelemség*, *város*, *vár* fogalmakat, illetve ezek megnevezéseit, magyar vagy német

fordításait, s ezek tükrében gondolunk a hősénekektől megjelenített világra, akkor az a képzetünk támadhat, hogy voltaképp ismerős terepen járunk, hiszen az európai kultúra számára ezek a fogalmak, szavak közvetítenek sok mindent, amit a hőseposzok révén ismerünk vagy ismerni vélünk. Csakhogy a gyűjtők és fordítók erőfeszítése ellenére olykor el is fedik azt a sajátos világot, amit minden tiszteletünket kiérdemlő munkájukkal ránk hagyományoztak.

Hivatkozások

Bahrusin, S. V. [Бахрушин С. В.] 1935. *Остяцкие и вогульские княжества в XVI-XVII веках*. Ленинград: Издательство института народов Севера.

Bahrusin, Sz. V. 1975. Osztják és vogul fejedelemségek a XVI–XVII. században. In: Gulya János (szerk.), *A vízimadarak népe*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 35–67.

Bakró-Nagy, Marianne 1979. *Die Sprache des Bärenkultes im Obugrischen*. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Bakró-Nagy, Marianne 2012. *19th century fieldwork methodology in Southern Mansi and the reliability of data*.

https://www.babel.gwi.uni-muenchen.de/media/downloads/bakro-nagy_leiden_presentation.pdf

Csernyecov, N. V. 1949. *Adalékok az obi-ugorok nemzeti szervezetének történetéhez*. Budapest: Néptudományi Intézet.

DEWOS = Steinitz, Wolfgang 1966. *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie Verlag.

Gemujev–Ljucidarszkaja [Гемуев И. Н. – А. А. Люцидарская] 1994. *Служилые угры. Один из аспектов русско-угорских отношений в XVI – XVII вв.* Новосибирск: Гуманитарные науки в Сибири 1994/3: 63–67.

Golovnev, Andrei V. 2000 Wars and Chiefs among the Samoyeds and Ugrians of Western Siberia. In: Schweitzer, Peter P. – Megan Biesele – Robert K. Hitchcock (eds.), *Hunters and Gatherers in the Modern World: Conflict, Resistance, and Self-Determination*. Brooklyn NY: Berghahn Books. 126–149.

Gyóni Gábor 2023. Nyugat-Szibéria orosz meghódítása
<https://oroszvalosag.hu/?t1=tortenelem&hid=6982>

Hatto, Arthur 2017. *The World of the Khanty Epic Hero-Princess: An Explanation of a Siberian Oral Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ivanov [Иванов, И. А.] 2019. Краткий очерк из прошлого хантэ-мансийского народа (Историческая справка). In Н. Д. Судакова – С. В. Тюлина – Л. М. Завьялова ред. Югра многовековая: сборник архивных документов. Ханты-Мансийск: АО «Издательский дом «Новости Югры». 5–24.

Kanniso, Artturi 1914. Der wogulenfürst Asyka in chroniken und volkstradition. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 14: 18–30.

Kannisto, Artturi 1925. Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17: 1–264.

Korenchy, Éva 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KT = Karjalainen, K. F. – Y. H. Toivonen 1948. *Ostjakisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Martynova [Мартынова, Е. П.] 1998. *Очерки истории и культуры хантов*. Москва: Институт этнологии и антропологии РАН.

Meletyinszkij [Мелетинский, Е. М.] 1963. *Происхождение героического эпоса*. Москва: Издательство Восточной Литература.

Miller, Dean A. 2000. *The Epic Hero*. John Hopkins University Press: Baltimore.

MK = Munkácsi, Bernát – Béla Kálmán 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Nagy Zoltán 2021. *Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Nyeszterova [Нестерова, Л. Д.] 1985. *Жанровые особенности якутского героического эпоса олонхо*. Алма-Ата: Казахский государственный университет.

Nyeszterova, L. D. 1995. The Social Status of the Yakut Epic Hero. *Asian Folklore Studies* 54: 35–48.

OH 1–3 = *Osztyák hőseinek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka I-II*. Közzéteszi Zsirai Miklós, III/2. Közzéteszi Fokos Dávid. Budapest. 1944, 1951, 1965.

OstjHeld. = *Ostjakische Heldenlieder. Aus József Pápay Nachlass*. Bearb. István Erdélyi. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1972.

PD = Paasonen, Heikki – Kai Donner 1926. *H. Paasonens Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. Helsingfors: Sociétés Finno-Ougrienne.

- Patkanov [Патканов, С. К.] 1891. *Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям. Санкт-Петербург.* [Patkanov, S. K. 1975. *Der Typ des ostjakischen Helden in den ostjakischen Bylinen und Heldensagen.* Ford. Katharina Oestreich-Geib. München: Finnisch-Ugrisches Seminar der Universität Verlag.]
- Patkanov, S. K. 1902. *Irtisi-osztják szójegyzék.* Ugor füzetek 14. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Patkanov [Патканов, С. К.] 1915. Стародавняя жизнь Остяковъ и ихъ богатыри, по былинамъ и сказаніямъ. *Живая старина (Периодическое издание отделения этнографии Русского Географического Общества)* 3: 85–116.
- Patkanov [Патканов, С. К.] 1995. Остяцкая молитва 1. Тюмень: Издательство Мандрики. [Patkanov, S. K. 1897. *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie.* St. Petersburg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences].
- Saskov, A. [Шашков, А.] 1997. Первые зауральские города и остроги. *Югра* 9: 22–25.
- Scheub, Harold 2012. *Trickster and Hero. Two Characters in the Oral and Written Traditions of the World.* The University of Wisconsin Press: Wisconsin.
- Schmidt Éva 2023. *Tanulmányok az obi-ugor folklór köréből. Schmidt Éva írásai.* Schmidt Éva könyvtár 6. Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi – HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont.
- Sneath, David 2007. *The Headless State.* New York: Columbia University Press.
- Steinitz, Wolfgang 1963. Etymologische Beiträge III. *Acta Linguistica Hungaricae* 13: 213–223.
- Steinitz, Wolfgang 1976. *Ostjakologische Arbeiten 2. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten, Kommentare.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SüdOstj. 1 = Paasonen, Heikki 1972. *Südoostjakische Textsammlungen* 1. MSFOu 172. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Szokolova, Z. P. [Соколова, З. П.] 1983. *Социальная организация хантов и манси в XVIII-XIX вв.* Москва: Наука.
- Toldy Ferenc 1850. *Reguly Antal s a finn-magyar kérdés.* In: *Reguly-album.* Pest: Reguly-Társaság. V–CXVIII.
- Трепавлов, V. V. [Трепавлов, В. В.] 1990. Героический эпос тюркских и монгольских народов как источник. In: Н. Ц. Биткеев (ред.), *Джангар и проблемы эпического творчества.* Элиста: Калмыцкое книжное издательство. 124–125.

UEW = Rédei, Károly (red.) 1986. *Uralisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Vermeulen, Han F. 2015. *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Vértes, Edith 1982. Übersetzungsprobleme ostjakisch-Deutsch. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 185–218.

VNGy. = Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul népköltési gyűjtemény* 1–4. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Zykov, A. P. – Koksharov, S. F. – Terekhova, L. M. – Fedorova, N. V. 1994. *Ugorskoe nasledie/Ugrian Heritage. West-Siberian Antiquities from the Collection of Urals University*. Ekaterinburg: Ural State University.

WWb. = Kannisto, Artturi 2014. *Wogulisches Wörterbuch*. Helsinki: Société Finno-Ougrienne.

WVd. = Kannisto, Artturi – Matti Liimola 1951–1955. *Wogulische Volksdichtung* 1–2. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.